

Toekomstverkenningen landbouw in het Maashorstgebied

Verslag van de workshop gehouden op 25 juni 2003 in het Raadhuis te Schaijk

G.K. Hopster

m.m.v. Wageningen Proces Consultancy
 M.A.W. Kommers
 J.A.M. Groten
 M.A. Schoutsen
 M. Braker

© 2003 Wageningen, Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V. is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

PPO Publicatienr. 530056-2003/1

Projectnummer: 530056

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.

Sector AGV

Adres : Edelhertweg 1, Lelystad
: Postbus 430, 8200 AK Lelystad
Tel. : 0320 - 29 11 11
Fax : 0320 - 23 04 79
E-mail : info.ppo@wur.nl
Internet : www.ppo.dlo.nl

Inhoudsopgave

pagina

1	INLEIDING	5
2	DEELPROJECT MAASHORST.....	7
3	OPZET WORKSHOP.....	9
3.1	Introductie.....	10
3.2	Groepswerk	10
3.3	Marktplaats projecten	11
4	RESULTATEN PER TOEKOMSTBEELD.....	13
4.1	Uitdaging toekomstbeelden	13
4.2	Zakelijke landbouw.....	14
4.3	Landschappelijke landbouw	15
4.4	Natuurlijke landbouw	17
5	PROJECTEN	19
5.1	Nieuwe gewassen en technieken.....	19
5.2	Sterker door samenwerking.....	20
5.3	Grote bedrijven in kleinschalig landschap	21
5.4	Het agrarisch bedrijf als landgoed.....	22
5.5	Bezoek en ervaar het boerenleven	23
5.6	Bedrijfsnatuurplan “Samen Groen”	24
5.7	Regionale boerderij “de Maashorst”	25
5.8	Revitalisering bezoekerscentrum Slabroek.....	26
6	VERVOLG	27
7	NABESCHOUWING	29
	BIJLAGE 1 DEELNEMERSLIJST	31
	BIJLAGE 2 PRESENTATIE PRAKTIJKONDERZOEK.....	33
	BIJLAGE 3 PRESENTATIES TOEKOMSTBEELDEN	35

1 Inleiding

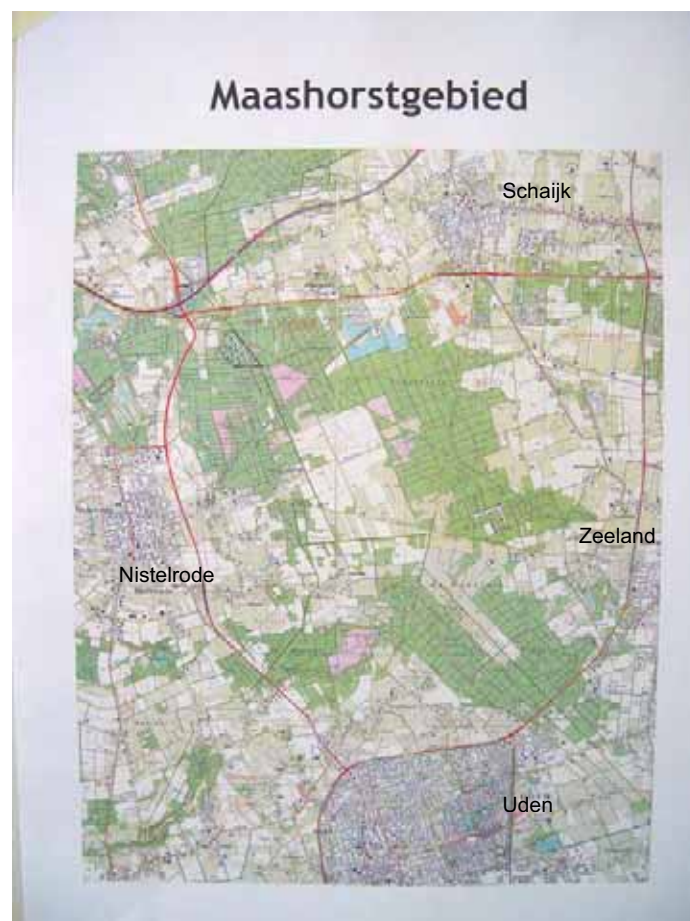
De workshop “Toekomstverkenningen landbouw in het Maashorstgebied” maakt onderdeel uit van het project “Toekomstverkenningen van de Landbouw in 2030” van Praktijkonderzoek Plant & Omgeving (PPO) en Praktijkonderzoek Veehouderij (PV). Dit project wordt uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV). Het ministerie van LNV wil voor het behoud van een concurrerende landbouw een transitie naar een meer duurzame, maatschappelijk verantwoorde landbouw. Hiervoor zijn ingrijpende veranderingen nodig, zogenaamde ‘systeeminnovaties’.

Met het project “Toekomstverkenningen van de Landbouw in 2030” geeft het Praktijkonderzoek concrete invulling aan het thema ‘systeeminnovaties’. Het project wordt uitgevoerd op twee niveaus: landelijk en regionaal. Het landelijke deel betreft een toekomstverkenning van de landbouw in Nederland in het algemeen. Het regionale deel bestaat uit twee kenmerkende deelgebieden: het Veenweidegebied en het Maashorstgebied.

Het veenweidegebied is gekozen omdat er verschillende problemen spelen, zoals de negatieve invloed van bebouwing en recreatie op de natuur- en landschapswaarden, het lager gemiddeld inkomen van boeren in het gebied en de daling van de bodem als gevolg van ontwatering.

Het Maashorstgebied is gekozen vanwege het spanningsveld tussen landbouw, natuur en recreatie dat in het gebied heerst en dient als voorbeeldgebied voor meer zandgebieden waar deze problematiek aan de orde is.

Door middel van het werken met toekomstbeelden wordt getracht richting te geven aan de innovatie van bedrijfssystemen. Vanuit een toekomstbeeld wordt teruggedeneerd welke ontwikkelingen nu in gang zouden moeten worden gezet om het toekomstbeeld in 2030 gerealiseerd te hebben.

2 Deelproject Maashorst

Het deelproject in het Maashorstgebied bestaat uit de volgende stappen:

- Gebiedsverkenning en interviews met actoren uit het gebied
- Opstellen toekomstbeelden gebaseerd op de interviews
- Workshop met actoren uit het gebied
- Projectvoorstellen definiëren die invulling geven aan innovatieve landbouwbedrijfssystemen
- Uitvoering projecten

Gebiedsverkenning en interviews

In het najaar heeft een korte gebiedsverkenning plaatsgevonden. Het gebied is enkele malen bezocht, de problematiek in het gebied is in beeld gebracht en er hebben enkele gesprekken plaatsgevonden. In de periode november-december 2002 zijn in het gebied 12 interviews gehouden met verschillende actoren (zie tabel 2.1). Tijdens de interviews werd de geïnterviewden gevraagd hoe zij op dit moment tegen de landbouw in het Maashorstgebied aankijken en wat hun ideaalbeeld is voor het gebied in 2030, los van huidige ontwikkelingen en technische haalbaarheid. Hierbij zijn de thema's landbouw, recreatie, natuur en beleid aan de orde geweest. Vervolgens is gevraagd welke knelpunten zich op weg naar 2030 zouden voordoen en hoe volgens de geïnterviewden deze knelpunten zouden kunnen worden opgelost.

Tabel 2.1. Geïnterviewde partijen

1	Akkerbouwer
2	Gemeente Landerd
3	Gemeente Uden
4	IVN Uden / VLU
5	Melkveehouder
6	Provincie Noord-Brabant
7	Rabobank Uden-Volkel-Zeeland
8	Staatsbosbeheer
9	Stichting Platform Toerisme Gemeente Landerd
10	Vereniging de Maashorstboeren
11	Waterschap De Maaskant
12	ZLTO

Toekomstbeelden

Er zijn voor de landbouw in het Maashorstgebied 3 toekomstbeelden opgesteld, die gebaseerd zijn op de interviews: 'zakelijke landbouw', 'landschappelijke landbouw' en 'natuurlijke landbouw'. De analyse en verwerking van de interviews heeft plaatsgevonden via de DTO techniek (duurzame technologische ontwikkeling).

Door met verschillende toekomstbeelden te werken worden ook verschillende typen innovatieve bedrijfssystemen ontwikkeld en verschillende typen projecten bedacht, bijvoorbeeld gericht op productie of gericht op recreatie. Al deze elementen kunnen richting geven aan de toekomstige inrichting van het gebied, waarbij specifieke bedrijfssystemen op de meest 'logische' locatie in het gebied worden ontwikkeld.

In het vervolg van dit rapport wordt verslag gedaan van de workshop die op 25 juni 2003 in het gebied heeft plaatsgevonden en de resultaten hiervan. Oorspronkelijk stond de workshop voor 23 april gepland, maar door het uitbreken van de vogelpest was het noodzakelijk om de workshop vooruit te schuiven.

3 Opzet workshop

De workshop had als doel om met actoren uit gebied de door PPO en PV aan de hand van de interviews opgestelde toekomstbeelden voor het gebied te vertalen naar innovatieve bedrijfssystemen en het formuleren van concrete projecten die hier invulling aan kunnen geven. Om dit ook daadwerkelijk te kunnen realiseren werd een lange dag gepland en werd Wageningen Proces Consultancy (WPC) voor de procesbegeleiding ingehuurd. Bijna alle genodigden waren aanwezig op de workshop. Een lijst met deelnemers is opgenomen in bijlage 1. Het dagprogramma zag er als volgt uit:

09.00	<i>Ontvangst, koffie</i>
09.30	<i>Introductie: probleemstelling, toekomstbeelden</i> <ul style="list-style-type: none">- Openingspraatje wethouder gemeente Landerd- Praktijkonderzoek en de regio- Presentatie van 3 toekomstbeelden voor de landbouw in de Maashorst- Indeling in 3 groepen
10.30	<i>Groepswerk 1: toekomstbeeld invullen</i> <ul style="list-style-type: none">- Maatschappelijke trends- Kansen en bedreigingen
11.30	<i>Groepswerk 2: bedrijfsvernieuwingen verzinnen</i> <ul style="list-style-type: none">- Vernieuwingen in bedrijfstechniek en bedrijfsorganisatie- Poster maken
13.00	<i>Pauze, eten</i>
14.00	<i>Presentaties bedrijfsvernieuwingen</i> <ul style="list-style-type: none">- Posterpresentaties, discussie
15.00	<i>Groepswerk 3: kansrijke projecten verzinnen</i> <ul style="list-style-type: none">- Sterke en zwakke punten van de bedrijfsvernieuwingen- Onderbouwing- Beste en haalbare vernieuwingen (top 3)- Poster maken
17.00	<i>Pauze, snack</i>
17.30	<i>Marktplaats van projecten</i> <ul style="list-style-type: none">- Langs posters lopen: toelichting door projecttrekker- Handtekening op poster zetten: "ik doe mee"- Afspraken maken per project
18.15	<i>Conclusies en evaluatie</i> <ul style="list-style-type: none">- Conclusies per project- Kringgesprek
19.30	<i>Diner</i>
21.30	<i>Einde</i>

3.1 Introductie

Na de opening van de workshop door de dagvoorzitter heeft wethouder Egbert van Hout van de gemeente Landerd en kort openingspraatje gehouden over de problematiek in het Maashorstgebied, de reconstructie die in het gebied plaatsvindt en de relatie met het PPO/PV-project "Toekomstverkenningen landbouw in het Maashorstgebied", waar de workshop onderdeel van uit maakt.

Vervolgens is een presentatie over het praktijkonderzoek, het LNV-onderzoeksprogramma Multifunctionele bedrijfssystemen en systeeminnovaties gegeven door Maarten Kommers, projectleider van de regionale toekomstverkenningen in het Veenweidegebied en het Maashorstgebied. De presentatie is opgenomen in bijlage 2.

Tot slot van de introductie zijn de 3 toekomstbeelden gepresenteerd door vertegenwoordigers uit de regio. Het toekomstbeeld 'Zakelijke landbouw' werd gepresenteerd door Piet Rombouts (ZLTO). Egbert van Hout (wethouder gemeente Landerd / agrariër) heeft de 'Landschappelijke landbouw' gepresenteerd en Willem Peters (IVN Uden / VLU) heeft 'Natuurlijke landbouw' voor zijn rekening genomen. De presentaties van de toekomstbeelden zijn opgenomen in bijlage 3.

Het toekomstbeeld 'Zakelijke landbouw' is gericht op productie. Landbouw is losgekoppeld van natuur- en landschapsbeheer en er is ruimte voor intensieve veehouderij en nieuwe gewassen en technieken. De uitdaging van het toekomstbeeld was het ontwikkelen van een productiegericht bedrijfssysteem dat naast (kwetsbare) natuur kan bestaan zonder negatieve beïnvloeding.

Het toekomstbeeld 'Landschappelijke landbouw' richt zich op landschapsbeheer en recreatie. De landbouw houdt in alle opzichten rekening met de aantrekkelijkheid en kwaliteit van het landschap. De uitdaging van dit toekomstbeeld was gelegen in de ontwikkeling van een duurzaam landbouwbedrijf dat voldoet aan sociale wensen (recreatiemogelijkheden en aantrekkelijk landschap).

In het toekomstbeeld 'Natuurlijke landbouw' richt de landbouw zich zo veel mogelijk op de natuur. Er is alleen ruimte voor biologische landbouw met traditionele gewassen en de Maashorst is een gesloten systeem. De uitdaging was het ontwikkelen van een economische rendabel landbouwbedrijf dat kwalitatief hoogwaardige natuur nastreeft.

3.2 Groepswork

Na de introductie is men in 3 groepen uiteengegaan, waarbij iedere groep een toekomstbeeld voor zijn rekening heeft genomen. Vooraf waren de deelnemers op basis van hun achtergrond en ervaring over de drie toekomstbeelden verdeeld, maar de mogelijk bestond om te ruilen. Men heeft onder leiding van professionele procesbegeleiders tot aan het eind van de middag gewerkt aan het toekomstbeeld, de bijpassende bedrijfsontwikkelingen en kansrijke projecten die hier invulling aan geven.

3.3 Marktplaats projecten

Tijdens de marktplaats voor projecten hebben vertegenwoordigers van de verschillende groepen de posters met projectideeën toegelicht en konden de overige deelnemers aan de workshop hun handtekening zetten op de projectposters. Met het zetten van een handtekening heeft iemand zich geïnteresseerd om een vervolgspraak van een halve dag bij te wonen. Deze vervolgspraak wordt georganiseerd door een trekker per project. Tijdens de laatste plenaire sessie hebben mensen zich aangemeld als trekker. PPO en PV zullen de trekkers stimuleren om de vervolgbijeenkomsten ook daadwerkelijk te houden.

4 Resultaten per toekomstbeeld

Hieronder worden per toekomstbeeld de resultaten van de workshop weergegeven. Ter verduidelijking zijn foto's van de gemaakte posters opgenomen. Vooraf wordt de uitdaging van de workshop geschetst.

4.1 Uitdaging toekomstbeelden

De uitdaging van de workshop was om te bezien of er in de landbouw in de Maashorst systeeminnovaties gepleegd kunnen worden met meerdere belanghebbenden en deskundigen, op een zodanige wijze dat de landbouw in het gebied een duurzame toekomst heeft. Deze landbouw kan per bedrijf verschillende vormen aannemen.

De vormen die in het kader van deze workshop ontwikkeld en bediscussieerd zijn betreffen de zakelijke landbouw, de landschappelijke landbouw en de natuurlijke landbouw. Dit zijn uiteraard toekomstbeelden, die in de praktijk ook in verschillende mengvormen voor kunnen komen. Met name de laatste 2 toekomstbeelden sluiten aan bij de multifunctionele landbouw, waarbij de landbouwactiviteiten op een bedrijf uitgebreid worden met bijvoorbeeld natuur- en landschapsbeheer, recreatie of toerisme. Er vinden momenteel tal van maatschappelijke ontwikkelingen plaats die direct en indirect invloed hebben op de toekomst van de landbouw in ons land. Bovendien worden er vanuit verschillende invalshoeken steeds meer eisen aan het landelijk gebied gesteld en wordt het steeds moeilijker om die eisen op een goede manier op elkaar af te stemmen. In de Maashorst is men hiermee aan de slag gegaan in de vorm van de voorbereiding van de reconstructie van het landelijk gebied, waarmee de huidige spanning tussen functies zodanig verminderd moet worden, dat ze op termijn duurzaam samen kunnen gaan. Dat betekent in sommige gedeelten van de Maashorst scheiding van functies en in sommige gedeelten juist het samengaan ervan. Zo kunnen er op verschillende plaatsen in het gebied verschillende vormen van landbouw ontstaan. Het ruimtelijke beeld van de Maashorst ziet er momenteel als volgt uit: er is sprake van een EHS-begrensde open kern, waar nu nog landbouwactiviteiten zijn. Hierom ligt een bosgordel met daarbuiten landbouwgebied. Het landbouwgebied wordt gezien als een buffer tussen de natuur en de stedelijke gebieden. Er wordt momenteel door de reconstructiecommissie Peel en Maas gewerkt aan een ruimtelijke zonering van het reconstructiegebied, waarbij sprake is van ontwikkelingsgebieden voor de intensieve veehouderij, verwevingsgebieden waar landbouw en natuur samen moeten gaan, en extensiveringsgebieden waar de natuur het primaat krijgt. De gedachte is dat de voor de workshop ontworpen vormen van landbouw (respectievelijk zakelijke, landschappelijke en natuurlijke landbouw) daar aardig bij aansluiten. Vervolgens is het de vraag wat de kansen en bedreigingen voor deze vormen van landbouw zijn en welke vernieuwingen in het bedrijfssysteem daarvoor nodig zijn. Daarover gaat het vervolg van dit verslag. In dit verslag komen achtereenvolgens de zakelijke landbouw, de landschappelijke landbouw en de natuurlijke landbouw aan de orde.

4.2 Zakelijke landbouw

Relevante trends

- De tegenstelling tussen consument (prijskoper) en burger (idealist) blijft
- Consument haalt waren uit hele wereld en blijft op prijs letten
- Het planologische beleid van de overheid verandert

Kansen en bedreigingen

- Kansen zijn: samenwerking tussen sectoren (plant en dier) en in de keten; twijfels bij nichemarkten
- Bedreigingen vanwege prijsdalingen en overheidsbeleid (natuur, milieu, water, planologie)

Richting bedrijfsontwikkeling

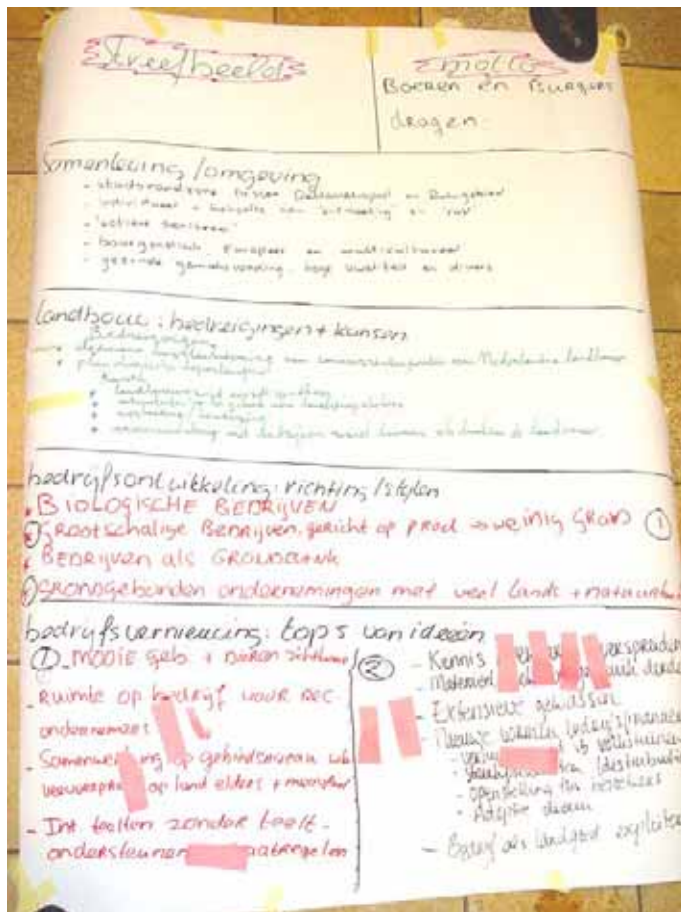
- Met name rundvee en tuinbouw in de Maashorst
- Meer samenwerking tussen bedrijven (gesloten bedrijf op gebiedsniveau?)
- Schaalvergroting en kostenbesparing blijven leidende principes
- Precisielandbouw
- Nieuwe afzetmarkten, met name richting bio-energie, biobrandstoffen en grondstoffen voor kunststoffen

Kansrijke projecten

1. Het ontwikkelen van een gesloten bedrijf op gebiedsniveau*
2. Ontwikkeling nieuwe gewassen en technieken (vb. verplaatsbare melkrobot)
3. Afzetsamenwerking
4. Bio-energie, -brandstof, -kunststof*
5. Streekproducten*

* deze projecten zijn niet verder uitgewerkt

4.3 Landschappelijke landbouw

Relevante trends

- Meer mensen willen onthaasten en ontspannen in het landelijk gebied. Vergrijzing biedt kansen. Burger heeft meer vrije tijd.
- Schaalvergroting in samenleving; Maashorst is stadsrand tussen Randstad en Roergebied.

Kansen en bedreigingen

- Opnemen van natuur- en landschapsbeheer in de agrarische bedrijfsvoering is een kans.
- Boer kan gebruik maken van de schaarste aan grond en optreden als project-ontwikkelaar voor andere functies zoals recreëren en wonen.
- Starre overheidsregels zijn een bedreiging. Samenleving stelt steeds meer eisen aan landschappelijke landbouw.

Richting bedrijfsontwikkeling

- Verbreding kan betekenen dat boer andere activiteiten aanpakt. Maar kan ook samenwerken met andere ondernemers en hen ruimte bieden op zijn bedrijf. Landbouw is dan decor voor andere activiteiten.
- Bij dit toekomstbeeld kunnen 2 'stijlen' onderscheiden worden:
 - Grootschalige productiegerichte bedrijven met weinig grond, maar die wel passen in het landschap en door zichtbaarheid en toegankelijkheid sociaal geaccepteerd worden;
 - Grondgebonden bedrijven die veel aan het beheer van natuur en landschap doen.

4.4 Natuurlijke landbouw

Relevante trends

- Veel oudere en actieve mensen fietsen en wandelen in het landelijk gebied; meer behoefte aan overnachtingsmogelijkheden
- Meer beleidsmatige en financiële aandacht voor groene diensten (groenfondsen)
- Versterking marktwerking
- Wonen in het groen

Kansen en bedreigingen

- Kansen: natuur- en landschapsbeheer blijvende inkomstenbron; groene diensten; proeftuin voor natuurlandbouw; harmonie tussen boeren en burgers.
- Bedreigingen: alle grond naar Staatsbosbeheer; verpaupering van het landschap; landbouw zelf is niet meer rendabel; boer wordt ambtenaar; boerderijen gaan over in handen van rijke stedelingen.

Richting bedrijfsontwikkeling

- Natuurbeheer geïntegreerd in bedrijfsvoering
- Ontwikkeling streekproducten
- Geen maïs maar wel granen
- Afzet van melk via RNLE-coöperatie
- Productie van graan voor varkensboeren
- Wandelpaden over het bedrijf
- Ontwikkeling agro-toerisme

Kansrijke projecten

- Bedrijfsnatuurplan "Samen Groen"
- *Omgevingsheffing – Groenfondsen**
- Regionale boerderij "de Maashorst"
- *Wisselwerking landbouw-natuur**
- *Ketensamenwerking**
- Revitalisering bezoekerscentrum (alternatief voor Slabroek)

* deze projecten zijn niet verder uitgewerkt

5 Projecten

In dit hoofdstuk worden de in hoofdstuk 4 weergegeven projecten verder toegelicht. Per project staat aangegeven uit welke groep het projectidee afkomstig is, wie de trekker van de vervolgbijeenkomst is en welke personen hun handtekening voor de vervolgbijeenkomst hebben gezet. Verder wordt een korte toelichting en een foto van de projectposter weergegeven.

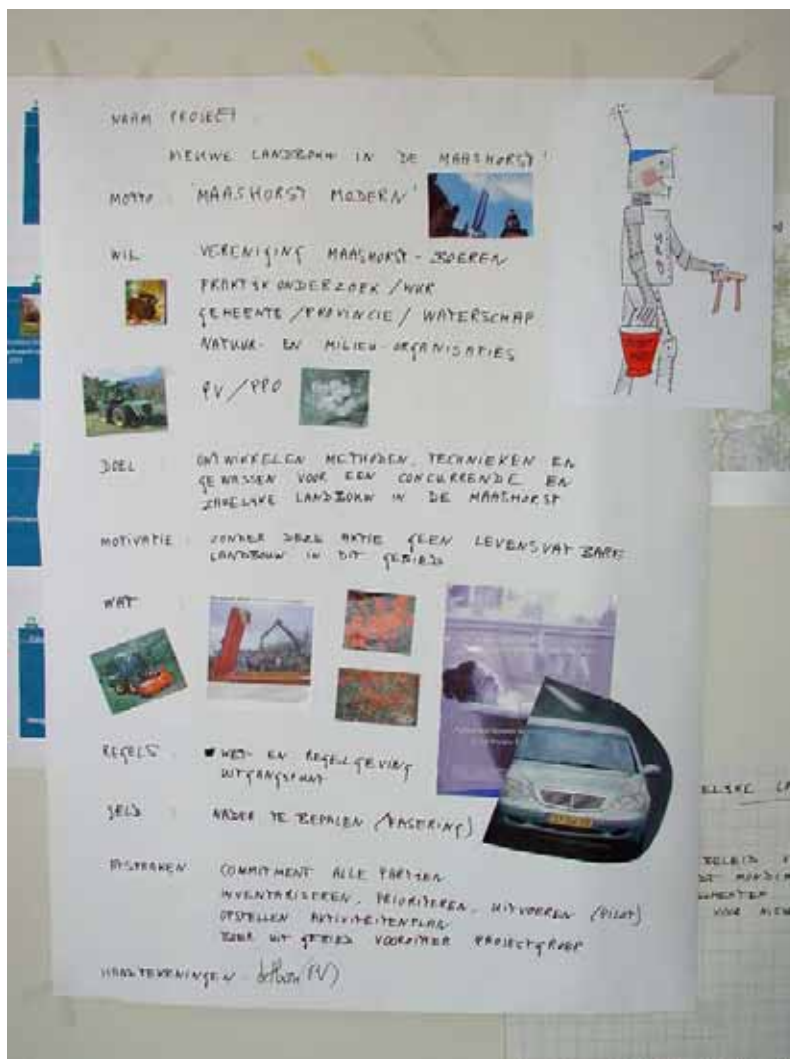
5.1 Nieuwe gewassen en technieken

Afkomstig van toekomstbeeld: Zakelijke landbouw

Trekker vervolgbijeenkomst: Michel de Haan

Handtekeningen: Willie Toonen, Piet Rombouts, Maureen Schoutsen

Toelichting: Met nieuwe gewassen en technieken kan een concurrerende zakelijke landbouw in de Maashorst worden ontwikkeld. Zonder nieuwe gewassen en technieken is productielandbouw in het gebied niet levensvatbaar. De doorgang van het project is twijfelachtig, omdat er niet veel animo voor was.

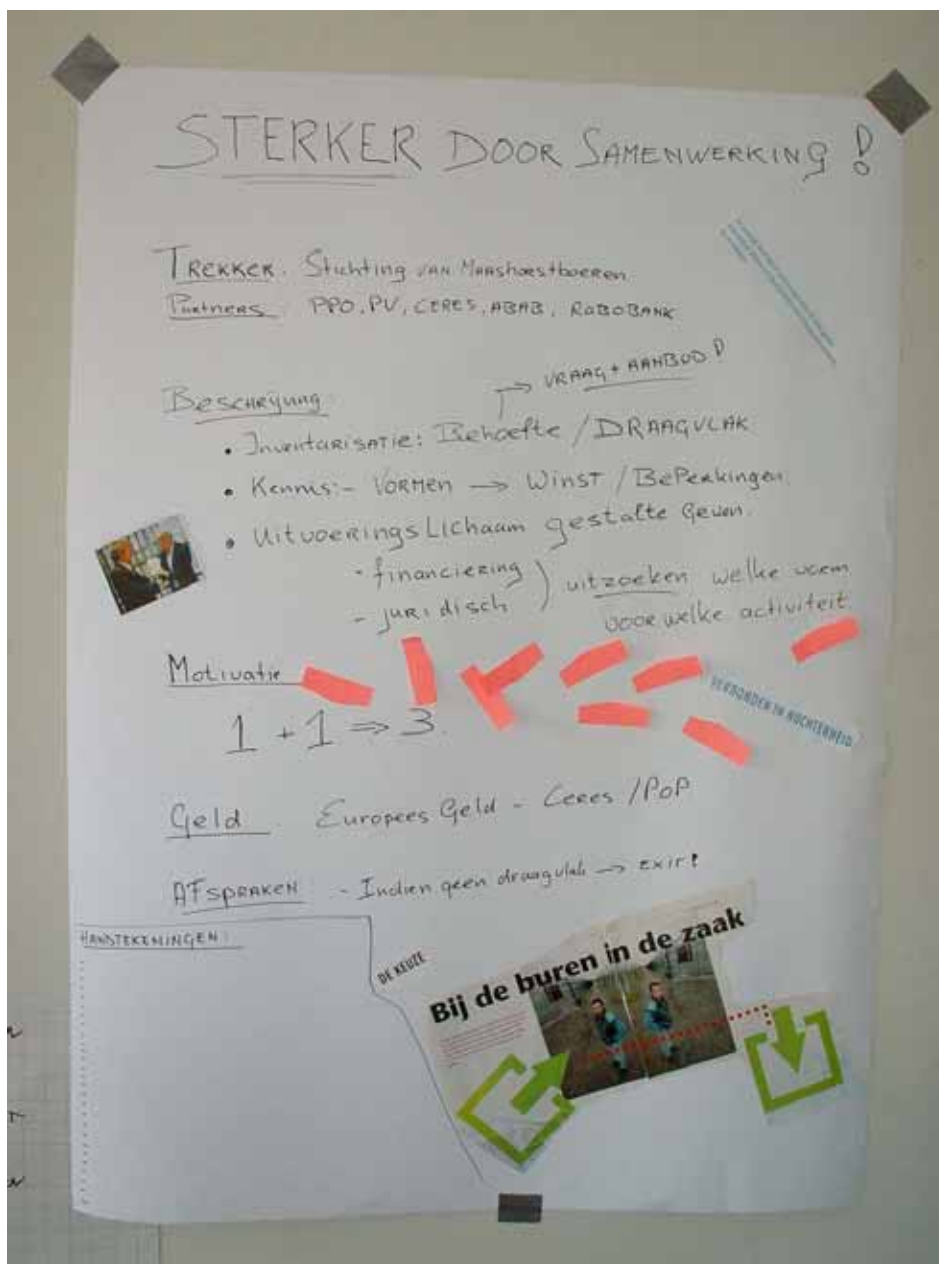
5.2 Sterker door samenwerking

Afkomstig van toekomstbeeld: Zakelijke landbouw

Trekker vervolgbijsamenkomst: Henk van den Elzen

Handtekeningen: Piet Rombouts, Theo Vogelzang, Maureen Schoutsen, Egbert van Hout, Adrie van der Aalsvoort, Jan van den Biggelaar

Toelichting: Er wordt gezocht naar mogelijkheden voor agrarische ondernemers om samen te werken bij de afzet van hun producten. Dit kan voordelen voor de individuele ondernemers opleveren. Er zal eerst moeten worden geïnventariseerd of hier draagvlak voor is. Als dit er niet is gaat het project niet door.

5.3 Grote bedrijven in kleinschalig landschap

Afkomstig van toekomstbeeld: Landschappelijke landbouw

Trekker vervolgbijsamenkomst: Goos Lier

Handtekeningen: Hans van Dommelen, Catharinus Wierda, Egbert van Hout, Michiel Wennekers, Maarten Kommers, Adrie van der Aalsvoort

Toelichting: Met het project wordt getracht grootschalige bedrijven op een maatschappelijke en landschappelijk verantwoorde manier in te passen in het kleinschalige landschap van de Maashorst. De bedrijfsgebouwen moeten toegankelijk zijn en in het landschap passen en dieren moeten zichtbaar zijn. Het ruimtelijk en welstandsbeleid van gemeenten moet ruimhartiger worden.

laan project: maatschappelijke en landschappelijke inpassing van grootschalige bedrijven in een kleinschalig landschap

Motto, logo
"modern productiericht boeren in oude boerderijen"

WIE?
Trekker: PROVINCIE (sterk betrokken), RECONSTRUCTIE, Cultuurhistorie
ZLTO / Maashorst boeren / ind. ondernemer

Partners:

- Gemeente
- Welstandscommissie
- Architecten
- Ondernemers (mapst boeren)
- Provincie
- "Jaar van Boerderij"
- Naamkunde kring
- HTS bouwlunde
- Toerismebranche
- ofre

WAT?
Beschrijving (zie titel)
Zorgen dat er ruimte is voor grootschalige (intensieve) bedrijven in het Maashorst gebied door zodanige bedrijfsgebouwen te creëren dat hun aanwezigheid sociaal en landsch. geaccepteerd is

WAAROM?
De zichtbaarheid van dieren is hierin cruciaal
De architectuur van gebouwen moet lezen de cultuurhistorie van de oorsprong. Ook aandacht voor heel nieuwe architectuur

Bestaansrecht van landbouw voor groot deel gelegen in zichtbaarheid productie en acceptatie productiewijze (stalsystemen aanpassen)

HOE?
Regels: RO-beleid, Reconstructiebeleid, Welstandsbeleid
→ steekvast beleid (2012)

Geld: meerwaarde producten van dit type bedrijven?
- (EU) subsidies? Kosten: verbouwing/aanpassing, dieren, baten: toeristenbelasting?

Afpraak: Wat te doen
- Kennis, houding t.o.v. dit thema stimuleren/voorgen, aan de basis brengen (Ondernemers, burgers, ZLTO)
- Kennis faciliteren + positieve bijdragen brengen
- Welstandsbeleid beïnvloeden (via gemeenter, vdst. com.)

HANDTEKENING
Hans van Dommelen, Catharinus Wierda, Egbert van Hout, Michiel Wennekers, Maarten Kommers, Adrie van der Aalsvoort

5.4 Het agrarisch bedrijf als landgoed

Afkomstig van toekomstbeeld: Landschappelijke landbouw

Trekker vervolgbijsamenkomst: Piet Rombouts (in combinatie met regionale boerderij)

Handtekeningen: Goos Lier, Catharinus Wierda, Theo Verwijst, Egbert van Hout, Hans van Dommelen, Jos Groten, Adrie van der Aalsvoort

Toelichting: Met de ontwikkeling van een agrarisch bedrijf als landgoed worden burgers meer betrokken bij het boerenwerk en het landschap, is de continuïteit gewaarborgd en kan worden ingespeeld op maatschappelijke wensen. Het landgoed is voor en door boer en burger: wonen, werken en recreëren in een complex van mooie gebouwen en toegankelijk land (bezoekerscentrum, horeca). Het project zal worden gecombineerd met de regionale boerderij.

naam project *Agrarisch bedrijf als Landgoed*
 Motto, logo *'Boeren en burgers dragen!'*

WIE?

Trekker: *ondernemers* - landbouw
 - Natuurorg 19
 - Projectontw./investeerdors } of combi

Partners: - burgers
 - Overheden
 - natuurorganisaties/terre beheerders
 - kennisinstellingen

WAT?

Beschrijving: - boer indiv of in samenwerking
 - voor en door boer en burger
 - landbouw + landschap
 - maatschappelijke functies

Wonen v.b. wijk
 - werken
 - recreëren
 - adaptie
 - onderhoud
 - aangrenzend
 - landschap

WAAROM?

Motivatie: - basis voor gebouw
 - direct zichtbaar
 - toegankelijkheid
 - landschap
 - ruimte voor diensten

1. meer betrokkenheid burger bij boeren
 2. continuïteit
 3. inspelen op maatschappelijke wensen
 4. 1 + 1 = 3 (samenhang)

"landschapscentrum"
 zorg recreatie volkstuin
 bezoekerscentrum horeca
 verk en landschap
 kunst en cultuur

HOE?

Regels: RO ruimte maken

geld kosten: - aangepaste bodemvering
 - aanpassing agr gebouwen
 - landbouw/landbouw
 - landschaps elementen
 - exploitatie/onderhoud
 - gebiedsontwikkeling

Afspraken: - R.O. (gebiedscontracten)
 - Erfdienstbaarheden

inbreng: - agrar productie
 - niet agr diensten
 - subs stromen
 - horeca
 - rood voor landschap (bewoning)

HANDTEKENING
 (signature) - bijlage Egbert van Hout

5.5 Bezoek en ervaar het boerenleven

Afkomstig van toekomstbeeld: Landschappelijke landbouw

Trekker vervolgbijeenkomst: Janneke van Summeren

Handtekeningen: Theo Verwijst, Jan van den Biggelaar, Piet Rombouts, Henk van den Elzen

Toelichting: De agrariër biedt recreanten de mogelijkheid om zijn bedrijf te bezoeken. Recreatieve ondernemers verzorgen het bezoek en kunnen (samen met de boer) aanvullende recreatieve voorzieningen op het bedrijf ontplooiën, zoals outdoor activiteiten, verblijfsaccommodatie, fietsverhuur, horeca. Het idee is gebaseerd op samenwerking tussen agrarische en recreatieondernemers.

Naam ^{HOTTO} Bezoek & ervaar het boerenleven

Trekkers: ondernemers (agrarisch en recreatief)

Partners: gemeente, Reccon, ZLTO, WW/Platform Toerisme Landeeld
BST

Beschrijving:
Er wordt gelegenheid geboden om een bezoek te brengen aan het agrarisch bedrijf. Dit wordt door de recreatieve ondernemer verzorgd. Daarnaast is plaats voor aanvullende recreatieve voorzieningen zoals verblijfsaccommodatie, eetgelegenheden, fietsverhuur, excursiemogelijkheden, speeltuinen, doolhof, klimwand-, outdoor activiteiten (bv kitevliegen, stormbaan), adoptie van dieren, fitness/sportactiviteiten, health resort.

Waarom?
Gelegenheid om te onthaasten op het agrarisch bedrijf en mensen bekend te maken met de agrarische activiteiten. Hierdoor kan het imago van de agrarische sector verbeterd worden. Agrariër kan zich blijven bezig houden met agrarische activiteiten; het bieden van kwaliteitsverrijkt de bedrijfskwaliteiten worden optimaal benut.

Hoe:
Financieel: Agrarische en recreatieve ondernemer financieren. Streefbeeld is het komen tot een ketensamenwerking waarbij een zo breed mogelijk recreatief aanbod wordt opgezet op een grote schaal (ook bv Bezoekers-keers). Het BST kan dan een rol spelen in promotie- en marketing activiteiten.

5.6 Bedrijfsnatuurplan "Samen Groen"

Afkomstig van toekomstbeeld: Natuurlijke landbouw

Trekker vervolgbijeenkomst: Willem Peters

Handtekeningen: Egbert van Hout, Hans van Dommelen, Jos Groten, Adrie van der Aalsvoort, Jan van den Biggelaar, Gerko Hopster

Toelichting: Er wordt een bedrijfsnatuurplan gemaakt voor meerdere bedrijven samen om tot een efficiënte inrichting van een deelgebied te komen. Onderdelen van het plan zullen houtige, kruidige en natte ecologische verbindingen zijn en percelen die speciaal ingericht worden voor bedreigde soorten (habitatpercelen).

NAAM: BEDRIJFSNATUURPLAN "SAMEN GROEN"

MOTTO: GROEN MOET JE DOEN

WIE: JAN van Biggelaar + Vliegen Vrees + Gerko Hopster

TREKKER: REG. BOERDERIJ *Maashorst Coöperatie*

PARTNERS: EIGENAARS, WATERSCHAP en STEDEN. PFD

OUDE

NIEUWE

VAT: INVULLING LOKAAL LANDSCAPPELIJK RAAMWERK L.L.P.

DOEL: OPTIMAAL INRICHTEN VAN BEDRIJFS OFFER VLAKTEN T.B.V. BEDRIJFS-NAATUUR

MOTIEF: REALISERING EHS

HOE: NA STAPPELIJK MET PARTNERS PERCELLEN INRICHTEN

REGELS: AFSpraak MET WATERSCHAP EN SUBSIDIEPARTNERS

GELD: INRICHTINGSKOSTEN: PROVINCIE / SAN / L.L.P.
BEHEERKOSTEN: L.S.D. REG. BOERDERIJ

HANDTEKENING: *Egbert van Hout* (M), *Hans van Dommelen* (H), *Jos Groten* (G), *Adrie van der Aalsvoort* (A), *Jan van den Biggelaar* (B), *Gerko Hopster* (H)

Planten met bijvlinders

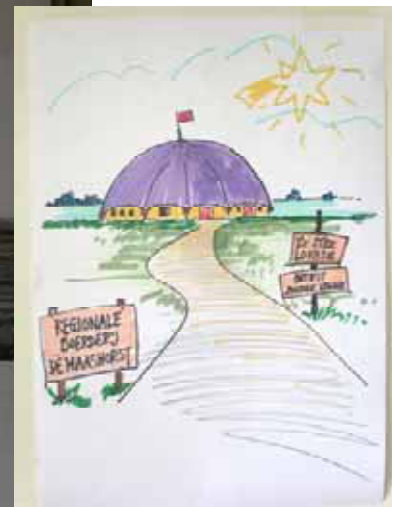
5.7 Regionale boerderij "de Maashorst"

Afkomstig van toekomstbeeld: Natuurlijke landbouw

Trekker vervolgbijeenkomst: Adrie van der Aalsvoort en Piet Rombouts

Handtekeningen: Henk van den Elzen, Wim van der Doelen, Michiel Wennekers, Hans van Dommelen, Willem Peters, Catharinus Wierda, Jos Groten, Gerko Hopster

Toelichting: De regionale boerderij is een samenwerkingsverband van agrarische ondernemingen, projecten en andere initiatieven o.a. op het gebied van groene en blauwe diensten (o.a. natuur- en landschapsbeheer), landbouw, recreatie, educatie en zorg. De regionale boerderij kan de kapstok worden van de andere projecten die tijdens de workshop zijn bedacht.

5.8 Revitalisering bezoekerscentrum Slabroek

Afkomstig van toekomstbeeld: Natuurlijke landbouw

Trekker vervolg bijeenkomst: Nicolien Geurts-van Kessel

Handtekeningen: Janneke van Summeren, Jan van den Biggelaar, Henk van den Elzen

Toelichting: Het huidige bezoekerscentrum ligt op een kwetsbare locatie in het gebied. Het vernieuwde bezoekerscentrum is gehuisvest in een passend gebouw op een passende locatie en is geschikt voor meerdere functies, zoals een theetuin, loket voor recreanten en bewoners, streekwinkel en kantoor regionale boerderij (zie §5.7).

NAAM: REVITALISERING BEZOEKERSCENTRUM SLABROEK

MOTTO: 'SAMEN MET SLABROEK AAN DE SLAS'

WIE: ADRI PIET GERKO JAN JILLETI

TREKKER: GEMEENTEN (AMSTERDAM, WAGeningen, IJsselmer)

PARTNERS: STG. BEZOEKERSCENTRUM SLABROEK
STAATSBOS
REGIONALE BOERDERIJ
MAASHURSTBOEREN
Natuur- en milieu verduidelijgend

WAT: COMBINATIE- (HANDHAVING) EDUCATIE CENTRUM
- REGIONALE BOERDERIJ (HANDVANG) (HANDVANG)
- STREEKWINKEL
- THEETUIN
- LOKETFUNCTIE

BESCHRIJVING: PASSEND GEBOUW OP PASSENDE LOCATIE VOOR COMBINATIE VAN FUNCTIES

WAAROM:
- DE 1 Loket/Functie/Versterking
- REVISIE/RECONSTRUCTIE BESTAAND GEBOUW + PILOTPILOTGEBOUW
- VOORZIJN IN EEN BEHEER

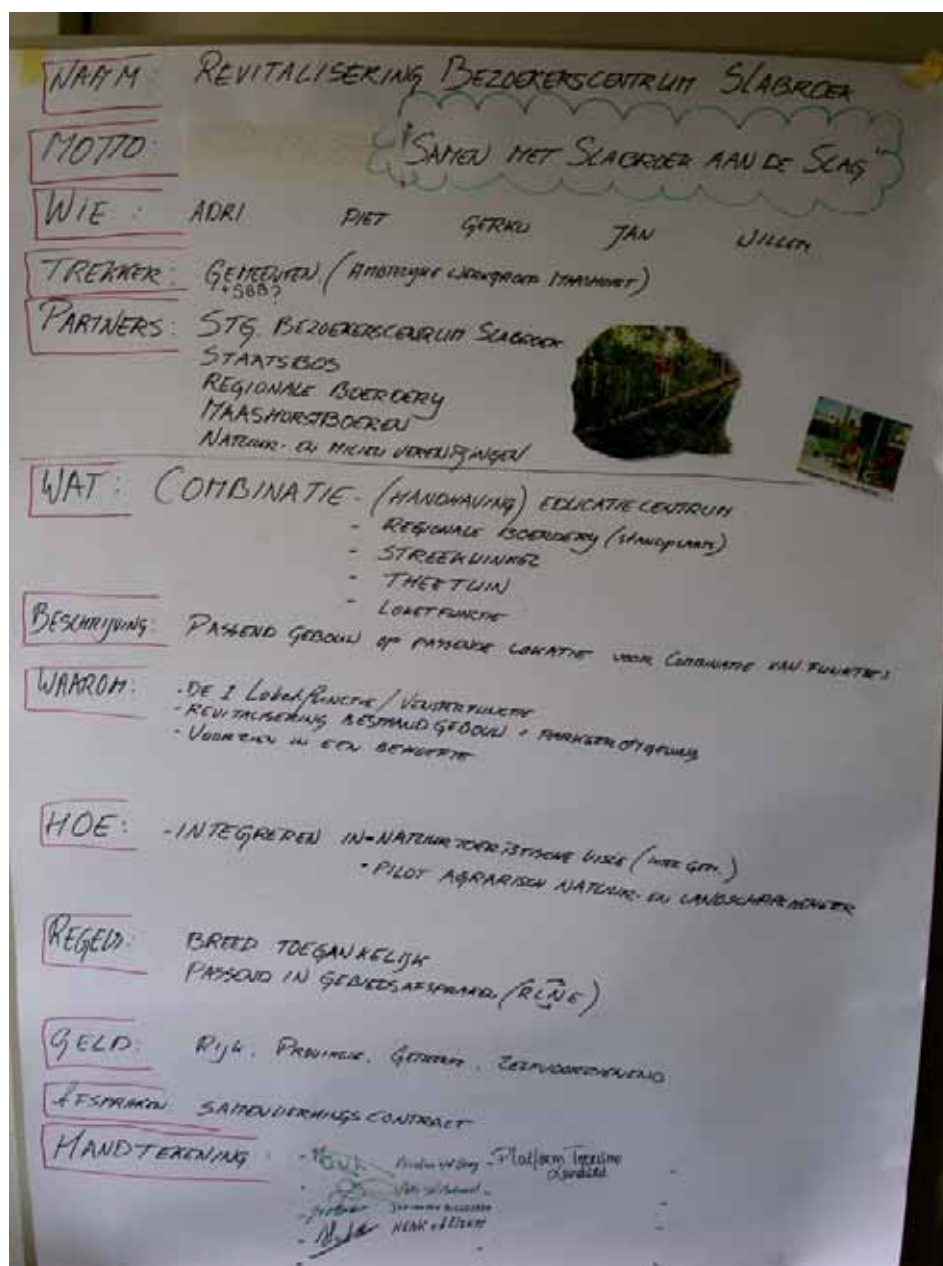
HOE:
- INTEGREREN IN NATURE TOERISTISCHE WISE (MET GET.)
- PILOT AGRARISCH NATURE EN LANDSCHAPBEWAKING

REGEL: BREED TOEGANKELIJK
PASSEND IN GEBIEDSAFSPRAAK (RLE)

GELD: Rijk, Provincie, Gemeente, Zelfvoorzienend

AFSPRAKEN: SAMENWERPINGS CONTRACT

HANDTEKENING:
- Henk van den Elzen
- Jan van den Biggelaar
- Janneke van Summeren
- Platform IJsselmer
- Streekwinkel

6 Vervolg

Over het vervolg hebben zich met name de volgende partijen uitgesproken:

ZLTO (Piet Rombouts):

- Vooral zaken oppakken waar energie op zit.
- Natuurprojecten opnemen in RNLE-pilot.
- Projecten rustig opbouwen in het gebied met betrokkenheid van alle stakeholders.

Provincie (Hans van Dommelen):

- Geld is er voldoende; het gaat om het formuleren van goede ideeën
- Projecten worden opgenomen in projectenlijst van reconstructiecommissie

Praktijkonderzoek (Maarten Kommers):

- Stelt zich dienstverlenend op: zal projecttrekkers een format toesturen om verslag van vervolgbijeenkomsten te maken en er op toe zien dat vervolgafspraken daadwerkelijk worden gemaakt
- Kan zaken onderbouwen en daarmee projecten ondersteunen met onderzoek en advies
- Heeft zelf voor 2003 budget gereserveerd om projecten te ondersteunen

7 Nabeschuwing

De workshop werd door vrijwel alle aanwezigen als positief ervaren, zowel qua inhoud als qua aanpak van het proces. Als minpunt werd ervaren dat er geen vertegenwoordigers van de terreinbeherende organisaties (met name Staatsbosbeheer) aanwezig waren en dat de andere bij het gebied betrokken gemeenten ook niet vertegenwoordigd waren. Deze partijen waren wel uitgenodigd, maar konden helaas niet deelnemen aan de workshop. Zij zullen een verslag van de workshop toegestuurd krijgen en betrokken worden bij vervolgspraken.

Praktijkonderzoek heeft het gevoel dat er mogelijkheden liggen om bestaande en nieuwe initiatieven aan elkaar te knopen en door de regio gedragen projecten op te starten, waarbij zij zichzelf na de initiatiefase een onderzoeks- en adviesrol zal aanmeten.

De duur van de workshop, één dag, was eigenlijk te kort om alle ideeën en mogelijkheden volledig uit te werken. De projecten die nu globaal zijn uitgewerkt kunnen zich mogelijk nog in een bepaalde richting ontwikkelen in de tijd. Ook kunnen in de komende maanden nieuwe projectideeën boven tafel komen. Deze ontwikkelingen moeten niet verloren gaan, maar deze moeten worden opgepakt. Dit geldt ook voor de projectideeën die tijdens de workshop niet zijn uitgewerkt (zie *Kansrijke projecten* in §4.2 t/m 4.4). Mogelijk kunnen deze in een later stadium alsnog worden uitgewerkt. Hiervoor zal t.z.t. een inventarisatie worden gehouden onder de deelnemers aan de workshop.

Bijlage 1 Deelnemerslijst

1	Adrie van der Aalsvoort	Vereniging de Maashorstboeren / melkveehouder-varkenshouder	Nistelrode	mts.v.d.aalsvoort@agroweb.nl	0412-612982
2	Arjan Dekking	Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	arjan.dekking@wur.nl	0320-291111
3	Catharinus Wierda	Praktijkonderzoek Veehouderij	Lelystad	catharinus.wierda@wur.nl	0320-293455
4	Egbert van Hout	Akkerbouwer-vleesveehouder / wethouder gemeente Landerd	Zeeland	egbert.v.hout@worldonline.nl	0486-451429
5	Erik Matla	Waterschap de Aa	Boxtel	ematla@de-aa.nl	0411-613100
6	Gerko Hopster	Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	gerko.hopster@wur.nl	0320-291340
7	Goos Lier	Management Bureau Gido	Deventer	g.lier@saxion.nl	0570-663110
8	Hans van Dommelen	Reconstructiecommissie Provincie Noord-Brabant	Den Bosch	hvdommelen@brabant.nl	073-6812859
9	Harrie van Dongen	ZLTO regionaal / veehouder	Zeeland	harrie.van.dongen@hetnet.nl	0486-452912
10	Henk van den Elzen	ZLTO regionaal / veehouder	Zeeland	h.v.d.elzen@agroweb.nl	0486-451418
11	Jan van den Biggelaar	Melkveehouder	Uden	biggelaar27@zonnet.nl	0413-250356
12	Janneke van Summeren	Platform Recreatie Landerd	Schaijk	j_summeren@hotmail.com	0486-462070
13	Jos Groten	Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	jos.groten@wur.nl	0320-291356
14	Maarten Kommers	Praktijkonderzoek Veehouderij	Lelystad	maarten.kommers@wur.nl	0320-293462
15	Marleen Braker	Praktijkonderzoek Veehouderij	Lelystad	marleen.braker@wur.nl	0320-293393
16	Maureen Schoutsen	Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	maureen.schoutsen@wur.nl	0320-291311
17	Michel de Haan	Praktijkonderzoek Veehouderij	Lelystad	michel.dehaan@wur.nl	0320-293211
18	Michiel Wennekers	Rabobank	Uden	bedrijvenadvies@uden-volk-zeeland.rabobank.nl	0413-333495
19	Nicolien Geurts-van Kessel	Gemeente Landerd	Zeeland	nicolien.geurtsvankessel@landerd.nl	0486-458164
20	Piet Rombouts	ZLTO	Veldhoven	prombo@zlto.nl	040-2587136
21	Theo Verwijst	Pluimveehouder-akkerbouwer	Nistelrode	mts.verwijst.jongeneel@agroweb.nl	0412-611201
22	Willem Peters	IVN Uden / VLU	Haaren	wpeters@brabantslandschap.nl	0411-622775
23	Willie Toonen	Akkerbouwer	Herpen	wjim@hetnet.nl	0486-475671
24	Wim van der Doelen	Waterschap de Maaskant	Oss	w.vanderdoelen@maaskant.nl	0412-698300

Bijlage 2 Presentatie Praktijkonderzoek

Kader en achtergrond workshop 25 juni 2003

Maarten Kommers (ASG)
Projectleider

Inhoud

- Organisatie workshop
- Praktijkonderzoek van Wageningen-UR
- Systeeminnovatie
- Waarom Maashorst als Case?
- Waarom u?
- Hoe verder na de workshop?

Organisatie van de workshop

- Praktijkonderzoek Plant&Omgeving (PPO)
- Praktijkonderzoek Veehouderij (PV) → 1 juni ASG
- Wageningen Proces Consultancy (WPC = Alterra+LEI)

Toetsing in de praktijk via

- **Praktijknetwerken**
 - Koeten en Karsen
 - BIVEM
 - Natuur breed
 - BOM
- **Proefbedrijven**
 - Vredespeel
 - Cranendonck
 - Horst

Systeeminnovatie

- Vraag LNV:
 - Werk aan systeeminnovatie met draagvlak, geen optimalisatie huidige systemen
- Wat is systeeminnovatie?
 - Bedrijfs- en organisatieoverstijgende vernieuwing
 - Verschillende belanghebbenden betrokken en nodig
 - Aanspreken en benutten van verschillende soorten kennis, inzichten, vaardigheden en ervaring
 - Verhoudingen tussen spelers krijgen een andere betekenis en vorm
 - Niet alleen technologische aspecten, maar ook bestuurlijke, organisatorische en sociale aspecten

Systeeminnovatie vereist een gezamenlijke prestatie en specifieke werkwijzen door uiteenlopende deskundigen en belanghebbenden

LNV Koepelprogramma Systeeminnovaties (P 400) → 5 deelprogramma's:

- I Biologisch open teelten
- II Biologisch gesloten teelten
- III Gangbare open teelten
- IV Gangbaar gesloten teelten
- V **Multifunctionele Landbouw**

Systeeminnovatie in programma "Multifunctionele landbouw"

- Verkenningen Landbouw Veenweide 2030
- Verkenningen Landbouw Maashorst 2030

} Interviews
} Workshop

PRAKTIJONDERDEK
VERBODERIJ

Maas-Compassiegebied
P.O. 1000000000

Waarom Maashorst als Case?

- Zandgebied
- Maashorst onderdeel reconstructiegebied
- Spanning recreatie, natuur en landbouw
- Lopende contacten (Natuur breed, Toegankelijkheid)

Een gebied dat vraagt om systeeminnovatie!

MAASHORST

PRAKTIJONDERDEK
VERBODERIJ

Maas-Compassiegebied
P.O. 1000000000

Waarom u?

- Flexibel en doortastend
- Lange termijndenker
- Specifieke relevante kennis
- Deelprocessen koppelen
- Ervaringsdeskundige
- Open houding

MAASHORST

PRAKTIJONDERDEK
VERBODERIJ

Hoe verder na de workshop?

- Resultaat deze dag: concrete bedrijfssystemen, projectideeën en vervolgspraken
- PPO / PV initiëren actie n.a.v. vervolgspraken
- Op lange termijn rol PPO / PV: advisering en onderzoek, geen trekker gebiedsproces

MAASHORST

Bijlage 3 Presentaties Toekomstbeelden

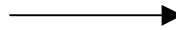
PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Toekomstverkenningen landbouw in het Maashorstgebied

Een verkenning van vernieuwende bedrijfssystemen in drie toekomstbeelden

woensdag 25 juni 2003
Raadhuis Schaijk

WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Drie toekomstbeelden voor landbouw in de Maashorst

- Zakelijke landbouw
- Landschappelijke landbouw
- Natuurlijke landbouw

WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Aannames in de toekomstbeelden

- Er is duidelijkheid over de inrichting, keuzes zijn gemaakt
- Geen tegenstrijdigheid in beleidsplannen, iedereen weet waar hij aan toe is
- Kern Maashorst is open natuur met daaromheen bos
- Landbouwgrond als buffer tussen 'groen' en 'rood'

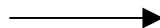
WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

In 2030 is er *Zakelijke Landbouw* in de Maashorst

dhr. Rombouts - ZLTO

WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Zakelijke landbouw

- Natuur & landschap
 - er is een open natuurkern, met eromheen bos
 - natuur&landschapsbeheer is losgekoppeld van landbouw
 - grootschaliger landschap dan in 2003

WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Zakelijke landbouw

- Landbouw
 - landbouw richt zich op **productie**
 - landbouw losgekoppeld van natuur & landschapsbeheer
 - ruimte voor intensieve veehouderij
 - nieuwe gewassen en technieken

WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Zakelijke landbouw

- Recreatie
 - alleen in natuurgebied, niet op landbouwgrond

WARRENBOER

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Zakelijke landbouw

- Beleid
 - overheid stimuleert verbrede landbouw niet
 - overheid faciliteert verbrede landbouw beperkt
 - geen ruimte voor bewoning door burgers

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Zakelijke landbouw

Uitdaging: Hoe kan een productiegericht landbouwbedrijf naast natuur bestaan zonder negatieve beïnvloeding?

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

In 2030 is er *Landschappelijke Landbouw, gericht op recreatie*, in de Maashorst

dhr. van Hout - agrariër + wethouder gemeente Landerd

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Landschappelijke landbouw

- Natuur & landschap
 - landschap ten behoeve van de recreant
 - er is een open natuurkern, met eromheen bos
 - op alle agrarische bedrijven wordt aan landschapsbeheer gedaan
 - op alle agrarische bedrijven langs het natuurgebied wordt aan natuurbeheer gedaan
 - veel ruimte voor erfbeplanting
 - kleinschalig landschap

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Landschappelijke landbouw

- Landbouw
 - landbouw houdt in alle opzichten rekening met de aantrekkelijkheid van het landschap
 - landbouw richt zich op **landschapsbeheer en recreatie**
 - geen intensieve veehouderij, alleen grondgebonden landbouw
 - biologische productiewijze met traditionele gewassen langs natuur
 - nieuwe landschappelijk passende gewassen

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Landschappelijke landbouw

- Recreatie
 - in natuurgebied én op landbouwgrond
 - veel recreatieactiviteiten op agrarische bedrijven

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Landschappelijke landbouw

- Beleid
 - overheid stimuleert verbrede landbouw beperkt
 - overheid faciliteert verbrede landbouw
 - ruimte voor bewoning door burgers (er worden eisen aan hen gesteld m.b.t. openstelling van hun land)

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Landschappelijke landbouw

Uitdaging: Hoe kan een duurzaam landbouwbedrijf gerealiseerd worden dat voldoet aan sociale wensen (aantrekkelijk landschap, recreatiemogelijkheden e.d.)

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

In 2030 is er *Natuurlijke Landbouw* in de Maashorst

dhr. Peters - vrijwilliger IVN Uden / VLU

WARHINDEH

PRAKTIJKONDERZOEK
PLANT & OMGEVING

Natuurlijke landbouw in de Maashorst

- Natuur & Landschap
 - er is een open natuurkern, met eromheen bos
 - er zijn robuuste ecologische verbindingzones
 - ecologische verbindingzones op landbouwgrond
 - natuur- en landschapsbeheer op alle agrarische bedrijven
 - veel ruimte voor erfbeplanting
 - kleinschalig landschap

WARHINDEH

PRAKTIKONDERZEK
PLANT & ONGEVIND

Natuurlijke landbouw in de Maashorst

- Landbouw
 - landbouw richt zich op **natuur** en landschap
 - geen intensieve veehouderij
 - biologische productiewijze
 - gesloten systeem
 - traditionele gewassen
 - verkoop streekproducten aan huis
 - inscharing vleesvee in natuurgebied
 - oude melkveerassen grazen in grensgebied landbouw-natuur

WARRENBOER

PRAKTIKONDERZEK
PLANT & ONGEVIND

Natuurlijke landbouw in de Maashorst

- Recreatie
 - alleen extensieve vormen
 - kwetsbare natuur wordt ontzien

WARRENBOER

PRAKTIKONDERZEK
PLANT & ONGEVIND

Natuurlijke landbouw in de Maashorst

- Beleid
 - overheid stimuleert verbrede landbouw
 - overheid faciliteert verbrede landbouw
 - geen ruimte voor bewoning door burgers

WARRENBOER

PRAKTIKONDERZEK
PLANT & ONGEVIND

Natuurlijke landbouw in de Maashorst

Uitdaging: Hoe kan een landbouwbedrijf dat kwalitatief hoogwaardige natuur nastreeft economisch rendabel zijn?

WARRENBOER